

بازخوانی سه سند قاجاری درباره تأسیس اداره طبّی در قوچان

(اولین بیمارستان در قوچان — ۱۳۲۷ق)

محمد رضا قصابیان

ساتراپ‌های هجده‌گانه پارت محسوب می‌شده و از دوران اولیه اسلامی تا حمله مغول با نام‌های استو، استوا، آستانه، خوبوشان، خوشان و در دوره قاجاریه، قوچان نامیده می‌شده است.^۲

حکومت قوچان و شیروان از اوایل عصر قاجاریه، عملاً در اختیار رضاقلی خان پسر امیرگونه خان کرد زعفرانلو قرار داشت و پس از آنکه سام‌خان بن رضاقلی خان از طرف فتحعلی شاه و به پاس خدمات در ۱۲۴۸ ق. به حکمرانی این منطقه منصوب و در ۱۲۷۳ ق. از طرف ناصرالدین شاه به لقب شجاع‌الدوله (اول) ملقب گردید، این حکمرانی رسمیت یافت و از آن زمان تا ۱۳۳۸ ق. حکمرانی این منطقه به صورت موروثی در اختیار فرزندان این خاندان بوده است.^۳

این مکاتبات در ۱۳۲۷ ق. و مقارن با دوران حکمرانی عبدالرضاخان، شجاع‌الدوله چهارم، در قوچان صورت گرفته است. عبدالرضاخان فرزند ابوالحسن خان میرپنجه و نواده امیرحسین خان شجاع‌الدوله دوم است^۴ که در زمان حکومت عمویش محمدناصرخان شجاع‌الدوله سوم، نایب‌الحکومه شیروان بوده است و ظاهراً بعد از فوت عمویش در ۱۳۲۰ ق. با دادن رشوه کلان به درباریان قاجار، به حکومت موروثی خویش دست یافته است.^۵ اما در ۱۳۲۳ ق. بر اثر سخت‌گیری‌های عبدالرضاخان در مطالبه مالیات‌های معوقه، مردم ناراضی شده و شورش در شهر ایجاد می‌گردد که عده زیادی از مردم کشته می‌شوند و عده‌ای از ناراضیان نیز در تلگرافخانه قوچان متحصن می‌شوند و آصف‌الدوله به دستور دربار، عبدالرضاخان را از حکمرانی برکنار کرده، در مشهد تحت نظر نگاه می‌دارد

این نوشتار با هدف بازخوانی و بررسی سه سند از عهد قاجار در ارتباط با تأسیس یک مرکز درمان طبّی در شهر قوچان تهیه شده و سعی بر آن بوده است تا در آغاز بحث ضمن ارائه تصویری از سیمای سیاسی-اجتماعی قوچان در اواخر سلطنت محمدعلی شاه قاجار، به پیشینه پزشکی و درمان در قوچان نیز به اختصار اشاره شود. در این سه سند که به تاریخ ۱۳۲۷ ق. به نگارش درآمده است، علاوه بر آگاهی‌های موجود درباره پیشینه پزشکی قوچان، اخبار مهمی درباره تشکیلات اداری و روابط اقتصادی فیما بین ایران و روسیه و به‌ویژه رونق اقتصادی منطقه مرزی ایران و روس در قوچان ارائه شده است که از نظر جغرافیایی-تاریخی محلی حائز اهمیت می‌باشد.

این سه سند از زمره دیوانیات است و مرجع هر سه، سازمان اسناد ملی ایران.

سیمای قوچان در ۱۳۲۷ ق.

شهرستان قوچان اکنون در خراسان رضوی واقع شده، و از شمال شرقی به درگز و از جنوب به نیشابور و اسفراین و از غرب به فاروج در خراسان شمالی و از شرق به چناران محدود می‌شود و با وسعت تقریبی ۳۹۸۱ کیلومتر مربع، حدود ۷۵ کیلومتر مرز مشترک با ترکمنستان دارد.

از نظر تاریخی، محل کنونی قوچان از سکونتگاه‌های دیرین در خراسان کهن به شمار می‌آید که قدمت آن به حدود ۲۵۰۰ ق. م. می‌رسد و در منابع باستان از آن با نام‌های آساک، آساک و آرسکا یاد شده^۱ و این شهر در دوران تاریخی از

۱. اثر کنامه، ص ۱۹
۲. همان، صص ۲۰ و ۲۱؛ سرزمین و مردم قوچان، ۶/۱ و ۷؛ خراسان پژوهی، صص ۱۷۷ تا ۱۹۰.

۳. اثر کنامه، صص ۵۹ تا ۶۶؛ تاریخ قوچان قدیم، برگ ۲۵۴.

۴. پس از فوت محمدناصرخان (شجاع‌الدوله سوم) بر سر جانشینی او دودستگی در میان مردم قوچان پدید آمد و عده‌ای هواخواه خسروخان پسر عمومی محمد ناصرخان و تعدادی طرفدار عبدالرضاخان فرزند ابوالحسن خان برادرزاده محمدناصرخان شدند. برای آگاهی بیشتر، نک: اثر کنامه، صص ۹۰ تا ۹۳.

۵. حرکت تاریخی کرد به خراسان، ۳/۲۷۵؛ شرح حال رجال ایران، ۵/۲۶۴؛ یادداشتهای ملک‌المورخین، ۲۳.

قوچان و شهرهای اطراف عزیمت نمود^{۱۱} و چندی بعد میرزا غلامعلی صدرا لاطباء به همراه امیرحسین خان شجاعالدوله، حکمران قوچان، به این شهر آمده، اقامت گزید و تا چندین سال به مداوای بیماران اشتغال داشت.^{۱۲}

پس از واقعه زلزله ۱۳۱۱ ق، به تدریج بر تعداد پزشکان در قوچان افزوده شد؛ به طوری که نام تعدادی از پزشکان متأخر همچون میرزا صادق قوام الحکماء، حاج میرزا حسن حافظالصحه (نصرت الحکماء) و فرزندش میرزا آقا مجید مؤید قریشی و آقا سیدهاشم و شیخ عبدالکریم و چندین پزشک دیگر در منابع ذکر شده و در دومین راپرت شش ماهه صحیه کل به تاریخ ۱۳۰۵ ش. از حبیب الله خان پزشک و اقدامات او در گسترش طب نوین و همچنین از میرزا محمودخان طبیب نجم آبادی و دکتر ایص، طبیب صحی، و «دواخانه اطمینان» در عصر پهلوی سخن به میان آمده است.

در ۱۳۲۷ ش، قوچان دارای بیمارستان ۲۵ تختخوابی بوده و در ۱۳۳۸ ش. اداره بهداری در این شهر تأسیس شده و در ۱۳۴۶ ش. بیمارستان امدادی قوچان با ۷۵ تختخواب و داروخانه و آزمایشگاه و درمانگاه به ارائه خدمات درمانی می پرداخته و در ۱۳۵۶ آموزشگاه بهورزی و ریشه کنی مالاریا در این شهر وجود داشته است.

به گزارش مؤلف اثر کنامه، در دهه ۱۳۶۰ اداره بهداری و بهزیستی قوچان دارای ۱۸ درمانگاه و ۵ آزمایشگاه و داروخانه دولتی و درمانگاه هلال احمر و دندانپزشکی و مرکز بهداشت و یک درمانگاه ملی و ۱۴ خانه بهداری روستایی بوده و در شهر قوچان ۴ پزشک متخصص و ۱۸ پزشک عمومی و ۱۵ پزشک یار و ماما و ۲ دندانپزشک وجود داشته و در بخش های پنجگانه آن نیز درمانگاه بهداری دایر بوده است.^{۱۳}

شهر قوچان در حال حاضر دارای ۲ بیمارستان دولتی مجهز به ۱۹۲ تخت بیمارستانی و ۲ اورژانس است و در این شهر هم اکنون ۵۳ پزشک عمومی و ۳۴ پزشک متخصص و ۱۴ داروخانه و ۷ آزمایشگاه تخصصی وجود دارد و شبکه بهداشت قوچان با ۸۳۰ نفر نیرو در دو بخش بهداشت و درمان، در ۲۳ مرکز بهداشت شهری و روستایی و ۸۱ خانه بهداشت و ۲ پایگاه بهداشتی به ارائه خدمات می پردازد.^{۱۴}

تا به تهران اعزام کند و پسرش امیرحسین خان را به حکومت قوچان می گمارد.^{۱۵}

در ۱۳۲۵ ق. امیرابوالقاسم خان مستوفی جانشین پسر آصفالدوله می شود و پس از برکناری آصفالدوله از ایالت خراسان و روی کار آمدن رکن الدوله، حکمران قوچان برکنار شده و سعدالسلطنه و پس از او حشمت السلطان، فرزند رکن الدوله و بعد رضاقلی میرزا عدل الدوله برای حکمرانی این شهر تعیین می شوند و سرانجام پس از آن که در ۱۳۲۶ ق. و همزمان با به توپ بسته شدن مجلس شورای ملی، عده ای از مردم قوچان با حمایت مسیو لوژی، رئیس گمرگ قوچان در تلگرافخانه تحصن نموده و خواستار حکمرانی عبدالرضاخان از تهران می شوند.^{۱۶} عبدالرضاخان با حمایت صدر اعظم، میرزا علی اصغرخان امین السلطان، مجدداً به حکمرانی قوچان منصوب می شود. او از این تاریخ تا ۱۳۳۷ ق. که در ارگ مشهد تحت نظر قوام السلطنه قرار گرفت و به علت بیماری در گذشت، با عنوان شجاع الدوله چهارم حکمران قوچان بود.^{۱۷} پس از عبدالرضاخان، در ۱۳۰۵ ش، فرمان حکومت قوچان از جانب قوام السلطنه به نام امیرحسن خان، فرزند عبدالرضاخان، صادر گردید و امیرحسن خان پس از شش ماه حکومت در قوچان از حکمرانی کناره گیری کرد.^{۱۸}

نگاهی به پیشینه پزشکی در قوچان

در شهر قوچان نیز همانند دیگر مناطق ایران، تا قبل از پیدایش طب نوین، معالجه بیماران با شیوه های درمان طب سنتی انجام می شده است و حکیم باشین محلی با بهره گیری از روش های قدیمی و داروهای گیاهی به درمان بیماران اشتغال داشته اند.

در عهد قاجار و با ورود طب نوین به ایران، به تدریج طب و طبابت جدید در تهران و سپس شهرهای دیگر معمول شد و پزشکان به مناسبت و یا به عنوان طبیب مخصوص حکام به شهرها اعزام می شدند و به این ترتیب به موازات روش های درمانی طب قدیم، طبابت نوین نیز گسترش می یافت.^{۱۹}

در ۱۲۸۴ ق، میرزا نصرت طبیب قوچانی، از پیشروان طب جدید که در رشته پزشکی در دارالفنون به تحصیل مشغول بود، با حکم مأموریت و برای آبله کوبی و مداوای بیماران، به

۶. اثر کنامه، ص ۹۳؛ یادداشتهای ملکالمورخین، ص ۱۶۰. ۷. سرزمین و مردم قوچان، ۱۳۸۳؛ اثر کنامه، ص ۹۳؛ روزنامه صور اسرافیل، ش ۲۷، ۱۳۲۶ ق. ۸. اثر کنامه، ص ۹۳. ۹. همان، ص ۹۷. ۱۰. سه سفرنامه، ص ۱۱۳. ۱۱. راحت بعد از رنج، صص ۲۲۱ تا ۲۲۳. ۱۲. تاریخ طب و طبابت در ایران، ۳۲۹/۲. ۱۳. اثر کنامه، ص ۲۱۵. ۱۴. مصاحبه با آقای دکتر محمد جعفر صادقی، رئیس شبکه بهداشت و درمان قوچان، مورخ ۸۹/۹/۲۲.

معرفی سند:

سند شماره ۱ نامه‌ای است اداری به تاریخ دوم جمادی‌الاولی ۱۳۲۷ ق. مقارن با ۱۹۰۹ میلادی که از طرف اداره گمرکات ایالت خراسان، خطاب به حاجی امیرنظام، وزیر مالیه وقت دولت قاجار، به زبان فارسی و با خط شکسته‌نستعلیق به نگارش درآمده است.

در این نامه رئیس اداره گمرکات ایالتی با اشاره به موضوع تقاضانامه ضمیمه، و عطف به نامه تعدادی از تجار ایرانی و روس که خواستار تأسیس اداره طبی در شهر قوچان شده‌اند،^{۱۵} ضمن تأیید پیشنهاد مزبور، مطالبی را در مورد شیوه تأمین اعتبار مالی برای ایجاد این مرکز درمانی عام‌المنفعه توضیح داده و در خاتمه ضمن کسب تکلیف از مقامات مسئول، به لحاظ ذی‌نفع بودن تجار تبعه روس، خواستار استعمال موضوع سفارتخانه روسیه و جلب نظر مقامات روسی شده است.^{۱۶}

سند شماره ۲ نامه‌ای است اداری به خط لاتین و به زبان فرانسه که به تاریخ ۱۹۰۹/۹/۶ میلادی و توسط اداره گمرک قوچان و خطاب به مدیر ایالتی گمرکات خراسان به نگارش درآمده و در متن نامه تقاضای بازرگانان ایرانی و روس در خصوص ایجاد یک مرکز درمانی مطرح گردیده است^{۱۷} و سند شماره ۳ برداشتی از ترجمه همین نامه است که توسط اسپینلا مدیر گمرک قوچان با شرح و تفصیل بیشتر برای اطلاع و اقدام لازم، به اداره گمرکات ایالتی خراسان گزارش شده است.^{۱۸}

بازنویست متن سند شماره ۱

علامت شیر و خورشید و تاج

اداره گمرک

شماره: ۳۸۸۴

تاریخ: ۲ شهر جمادی‌الاولی ۱۳۲۷

عنوان: حضور مبارک حضرت مستطاب اجل اکرم امجد افخم

عالی آقای حاجی امیرنظام^{۱۹} وزیر مالیه — دامت شوکتہ راپورتی از رئیس گمرک قوچان رسیده راجع به برقرار نمودن اداره طبی در آن شهر که مرکب باشند از یک نفر طبیب و یک باب دواخانه. محض استحضار مبارک ترجمه راپورت مزبور را لفا ارسال می‌دارم. پس از ملاحظه معلوم خواهد شد مخارجی که برای این کار معین نموده‌اند بالغ بر دو هزار تومان است و این مبلغ به طریق ذیل وصول خواهد شد.

اولاً: مبلغ یکهزار تومان آن از هر بسته مال‌التجاره‌ای که از دفاتر گمرک قوچان خارج یا داخل شود^{۲۰} یک پول سیاه^{۲۱} یعنی نیم شاهی نقد می‌شود^{۲۲} و این به همه تجار اعم از داخله و خارجه تعلق خواهد گرفت.

ثانیاً: مبلغ سیصد تومان دیگر که از طرف دولت علیه ایران مرحمت خواهد شد.

ثالثاً: مبلغ هفتصد تومان که باقی می‌ماند، آن را جنرال قونسلاگری روس و بانک استقراضی و بعضی تجارخانه‌های بزرگ قوچان خواهند پرداخت.

مراتب مسطوره فوق را پیشنهاد حضور نموده و خاطر مبارک را مستحضر می‌دارم که بنده نیز شریک این رأی هستم زیرا که بسیار اقدام صحیح و عام‌المنفعه‌ای است. و اما در خصوص این که نیم‌شاهی از هر بسته اخذ شود، گمان نمی‌کنم از طرف خارجه مورد ایراد و اعتراض شود. چرا که تجار خارجه این مطلب را استدعا می‌نمایند و قونسل روس هم با آنها متفق‌الرأی است. لیکن معذک لازم می‌دانم محض رفع هرگونه محذور، صلاح در این باشد که رأی سفارت بهیئت روس در این باب استعمال شود.

استدعا دارم هر طور رأی دولت علیه تعلق گرفت به بنده اخطار و اعلام فرمائید.

زیاده جسارت است

امضاء

۱۵. پیشنهاد تجار ایرانی و روس در خصوص تأمین بخشی از اعتبار مالی برای تأسیس اداره طبی، حاکی از رونق فعالیت‌های گمرکی و اقتصادی ایران و روسیه در منطقه مرزی قوچان است.

۱۶. متن این سند را که به زبان فرانسه نگارش یافته است، آقای دکتر اسدالله علوی، مترجم ارشد و پژوهشگر بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی به فارسی برگرداندند که بدین وسیله از بذل محبت ایشان سپاسگزاری می‌شود. ۱۷. ر.ک: ترجمه سند شماره ۲. ۱۸. ر.ک: سند شماره ۳.

۱۹. حاجی امیرنظام، عبدالله خان قره‌گوزلو، سعدالسلطنه، سردار اکرم، فرزند مصطفی‌قلی خان اعتمادالسلطنه، او از امیرتومان‌های همدان بود و در سال ۱۳۳۳ ق (۱۲۹۴ خ) در کابینه عین‌الدوله وزیر دارایی شد. و در این زمان نیز وزیر مالیه وقت بوده است. ر.ک: القاب رجال دوره قاجاریه، ۷۲.

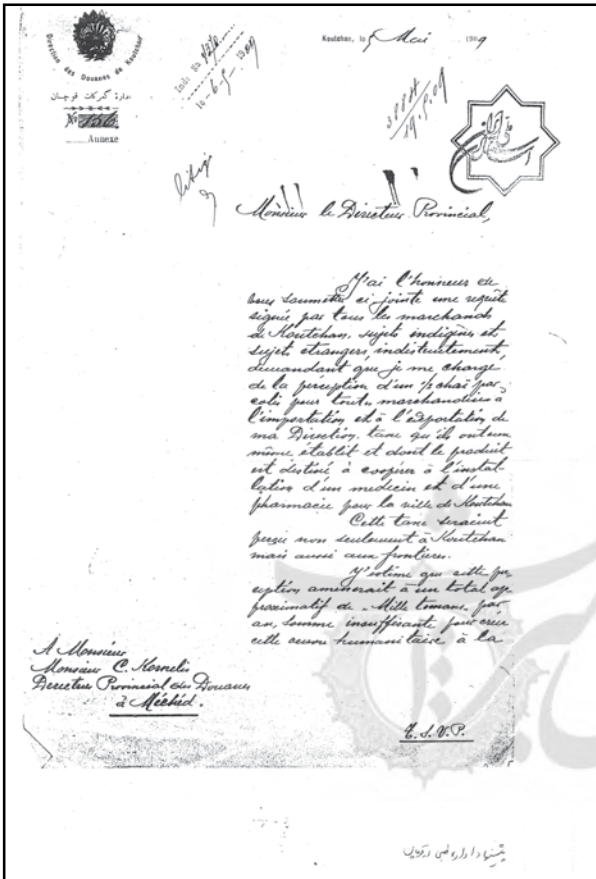
۲۰. امور گمرکی ایران در این زمان در اختیار مستشاران بلژیکی به ریاست مرنار بود. ر.ک: مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ۲/۳۰۰.

۲۱. پول سیاه: واحد پول در عهد قاجار معادل ۲۵ دینار یا نیم شاهی.

۲۲. شاهی: منسوب به شاه، واحد پول در عهد قاجار و اوایل دوره پهلوی، معادل دو پول یا پنجاه دینار. و صد دینار معادل دو شاهی و یک قران معادل بیست شاهی بود.

خواهد شد. طبق برآورد این جانب این مبلغ به حدود هزار تومان در سال خواهد رسید که برای ایجاد این مؤسسه عام‌المنفعه کافی نخواهد بود....

به آقای کرنلی^{۳۳} مدیر ایالتی خراسان در مشهد

تصویر سند ۲

بازنوشت متن سند شماره ۳

علامت شیر و خورشید و تاج

اداره گمرک

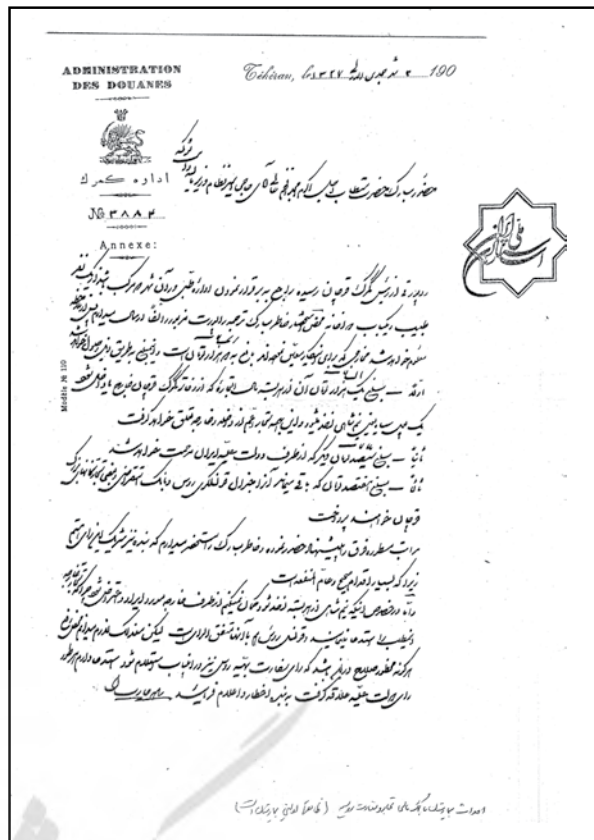
شماره: ۱۵۶

تاریخ: ۲ جمادی الاولی ۱۳۲۷

ترجمه رایپورت رئیس گمرک قوچان

۵ مه ۱۹۰۹

عنوان: خدمت... مسیو کرنلی رئیس ایالتی گمرکات خراسان نوشته‌ای که به امضای کلیه تجار قوچان اعم از اتباع داخله و

تصویر سند ۱

ترجمه متن سند شماره ۲

آرم گمرک

اداره گمرکات قوچان

شماره: ۱۵۶

ضمیمه ندارد

تاریخ: ۱۹۰۹/۵/۶

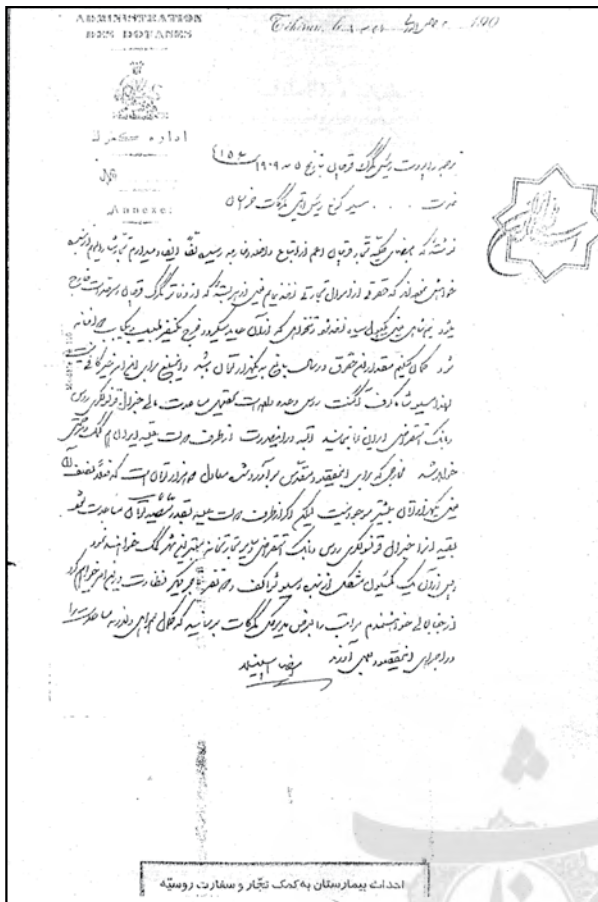
عنوان: آقای مدیر ایالتی

افتخار دارم به پیوست تقاضانامه امضاء شده از سوی بازرگانان بومی و خارجی ساکن در قوچان را تقدیم کنم؛ مشعر بر این درخواست که این جانب وصول نیم شاهی در هر بسته از تمام کالاهای وارداتی و صادراتی تحت امر این جانب را بر عهده بگیرم به مالیاتی که خود آنها وضع کرده‌اند تا به عنوان همیاری برای استقرار یک نفر پزشک و ایجاد یک داروخانه برای شهر قوچان در نظر گرفته شود.

این مالیات نه تنها از قوچان بلکه از سرحدات اخذ

۳۳. کرنلی: مدیر ایالتی گمرک خراسان. از کارمندان بلژیکی وابسته به گمرکات ایران که تحت نظر مستشاران بلژیکی اداره می‌شده است.

تصویر سند ۳

خارج رسیده، لفا ایفاد می‌دارم. تجار مشارالیه هم از بنده خواهش نموده‌اند که حقوقی از اموال تجارسی اخذ نمایم. یعنی از هر بسته‌ای که از دفاتر گمرک قوچان و سرحدات خارج می‌شود، نیم شاهی یعنی یک پول سیاه اخذ شود و تنخواهی که از آن عاید می‌گردد خرج یک نفر طیب و یک باب دواخانه شود. گمان می‌کنم مقدار آن حقوق در سال بالغ به یکهزار تومان باشد و این مبلغ برای این امر خیر کافی نیست. لهذا مسیو شاما کوف آگنت روس وعده داده است تحصیل مساعدت مالی جنرال قونسولگری روس و بانک استقراضی ایران را بنماید. البته در این صورت از طرف دولت علیه ایران هم کمک و مرحمتی خواهد شد. مخارجی که برای این مقصود مقدس برآورده شده، معادل دو هزار تومان است که فعلاً نصف آن، یعنی یکهزار تومان، بیشتر موجود نیست. لیکن اگر از طرف دولت علیه به قدر سیصد تومان مساعدت شود، بقیه از جنرال قونسولگری روس و بانک استقراضی و سایر تجارخانه معتبر این شهر کمک خواهند نمود و پس از آن یک کمیسیون متشکل از بنده و مسیو شوکاف و دو نفر تاجر دیگر، نظارت در این امر خواهیم کرد.

از جنابعالی خواهشمندم مراتب را به عرض مدیر کل گمرکات برسانید که کمال همراهی و لازمه مساعدت را در اجرای این مقصود به عمل آورند.

امضاء اسپنلا

کتابنامه:

- اثر کنامه (تاریخ جامع قوچان)، رمضانعلی شاکری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۵.
- القاب رجال دوره قاجاریه، کریم سلیمانی، تهران: نشر نی، ۱۳۷۹.
- تاریخ طب و طبابت در ایران، محسن روستایی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲.
- تاریخ قوچان قدیم (نسخه خطی)، علی اکبر افشار، ۱۳۲۵.
- حرکت تاریخی کرد به خراسان، ک. توحیدی، مشهد: ناشر مؤلف، ۱۳۶۶.
- خراسان پژوهی، فصلنامه مرکز خراسان شناسی، س ۱، ش ۲، ۱۳۷۷ ش.
- راحت بعد از رنج، محمدرضا قصابیان، مشهد: انصار، ۱۳۸۶.
- روزنامه صور اسرافیل، ش ۲۷، ۱۳۲۶ ق.

- سرزمین و مردم قوچان، محمد جابانی، مشهد: انتشارات محقق، ۱۳۶۳.
- سه سفرنامه، محمدرضا قصابیان، مشهد: انصار، ۱۳۸۸.
- شرح حال رجال ایران، مهدی بامداد، تهران: زوار، ۱۳۴۷.
- مؤسسات تمدنی جدید در ایران، حسین محبوبی اردکانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷.
- یادداشت‌های ملک المورخین (مرآت الوقایع)، عبدالحسین سپهر، با تصحیحات و توضیحات و مقدمه‌های عبدالحسین نوایی، تهران: زرین، ۱۳۶۸.

